

Транспозиція наголосу як засіб десемантизації відапелятивних прізвищ у сучасній українській мові

За останнє десятиріччя в українській антропонімії відбулася характерна зміна: в багатьох прізвищах, утворених від апелятивів лексико-семантичним способом, пересунувся наголос. Цей процес особливо активізувався в останні 2-3 роки. Вивчення його на матеріалі більш як сотні прізвищ дозволяє зробити такі висновки:

1. Деякі прізвища, в яких змінився наголос, у сучасному мовленні функціонують паралельно із давніми акцентуаційними формами: Коваль-Кова^{ль}, Кравець - Краве^{ць}, Медвідь - Ме^двідь, Коршук - Ко^ршук, Довгань - До^вгань.

2. Зміна наголосу у прізвищі є засобом (часто свідомим) подальшої десемантизації стосовно значень тих апелятивів, від яких вони виникли. Звичайно, прізвища та їх апелятиви на сучасному етапі є омоніми. Проте говорити про повну омонімію між ними, мабуть, не можна. Бо все-таки у певних життєвих ситуаціях, особливо конфліктних, та ще при бажанні "доброзичливців" семантика первинної основи слова нагадує про себе й у прізвищі. Порівняймо хоча б таке зауваження одного з депутатів Верховної Ради стосовно свого опонента "Та який він Коцуба? Справжнісінька коцуба!" Носії таких прізвищ чи оточуючі їх мовці намагаються уникнути співзвучності із широко відомим апелятивом (особливо з негативним забарвленням), позбутися навіть на тяжку на співвідношення з його змістом іпліяхом перенесення наголосу.

В результаті зменшується можливість зіставлення значення апелятива з характером, вчинками, зовнішніми рисами носія прізвища. Антропонім, таким чином, далі десемантизується, усе більше перетворюється на знак індивідуалізації, на власну назву, тобто — в онім: баран - Ба^ран - Ба^ран; кваша - Ква^ша - Ква^ша; кабан - Ка^бан - Ка^бан; лежень - Ле^жень - Ле^жень; вухань - Вуха^нь - Вуха^нь.

3. Транспозиція наголосу найчастіше відбувається в антропонімах, утворених лексико-семантичним способом від двоскладових апелятивів. Як правило, наголос у таких прізвищах пересувається з колись наголошеного словотворчого суфікса на корінь: гребінь - Гре^бе^{нь} - Гре^бе^{ць}; шербань - Шер^ба^{нь} - Шер^ба^{нь}; гавкун - Га^вку^н - Га^вку^н; шкарбань - Шка^рба^{нь} - Шка^рба^{нь}. Якщо суфікса у слові немає, наголос переходить з флексії на корінь: смо^{ла} - Смо^ла - Смо^ла. Цікаво, що наголошення кореня у таких прізвищах не призводить до активізації його первинної семантики (напр., но^{га} - Но^га - Но^га).

4. Значно рідше зустрічаються у сучасній українській мові антропоніми, утворені лексико-семантичним способом від три- і чотирискладових апелятивів. Останнім часом наголос пересувається в них на середній склад, який може становити частину сучасного зв'язаного кореня: синовець - Синовець - Синовець; здоровань - Здоровань - Здоровань; гавкало - Гавкало - Гавкало; чоботар - Чоботар - Чоботар; теплень - Теплень - Теплень; або й старовинний корінь - вихованець - Вихованець - Вихованець.

5. У сучасному українському мовленні зрідка вживаються прізвиська, в яких наголос колишнього апелятива (а також прізвиська і прізвиська) переходить, навпаки, з кореня на суфікс: півень - Півень - Півень; мутель - Мутель - Мутель; динель - Динель - Динель; рябець - Рябець - Рябець; стрижень - Стрижень - Стрижень. Зазначу, що при цьому колишній словотворчий суфікс апелятива, хоча й виділений наголосом, цілком зневиразняється, а ненаголошений корінь, втративши співзвучність з першоосновою, ще більше десемантизується.

6. У сучасному усному мовленні найчастіше десемантизуються прізвиська, утворені на базі апелятивів (без будь-якої звукової зміни) з негативним значенням: пузань - Пузань - Пузань; патлянь - Патлянь - Патлянь; шпигун - Шпигун - Шпигун; або від слів-назв тварин, рослин, риб, комах, з якими — через їх природні особливості — згодом почали пов'язуватися вади характеру, вчинків, зовнішності людини*: баран - Баран - Баран; кабан - Кабан - Кабан; лопух - Лопух - Лопух; когут - Когут - Когут; павук - Павук - Павук; сарана - Сарана - Сарана.

Зміна наголосу в цих прізвиськах, звичайно, послаблює асоціації поведінки людини з негативним значенням відповідних апелятивів, які, з часом переосмислюючися, набули негативної експресії.

7. Десемантизація у прізвиськах особливо активізувалася в 90-і роки, коли — у зв'язку з демократичними перетвореннями в Україні — у політичне й економічне життя широко включалися трудівники-носії прізвиськ, предки яких були кравцями, ірбцями, ковалями, чоботарями, скловарами, пастухами, форналями або мали певні негативні чи просто особливі ознаки характеру, зовнішності, чимось нагадуючи якусь тварину чи предмет, чи комаху, і за це одержали прізвиська Черевань, Жеребень, Палій, Карась, Комар, Борщ, Вареник, Леміш, Довгоніс, Кирпач та ін., які потім, у 17-18 ст. були зафіксовані як прізвиська.

Проте зараз, коли носії таких прізвиськ посідають авторитетне місце у суспільстві — керують підприємствами, стоять на чолі великих виробництв

* Пригадаймо хоча б вчинки головного героя І.Карпенка-Карого в "Гли타ї, або ж Павуці".

або є народними депутатами різного рівня, виникає небажана дисгармонія значимості посади й прізвища, співзвучного з негативно забарвленим омонімом чи словом, що має буденне, занадто побутове чи фамільярне значення. Тому, щоб уникнути такого співзвуччя, носій прізвища намагається ніби утекти від свого омоніма. Він — часто за власним бажанням чи з ініціативи оточуючих — стає не Свистун^{ом}, а Свистуно^м, не Голяко^м, а Г^оляко^м, не Тюхтіс^м, а Т^юхтіс^м, не Кабас^{ем}, а Ка^басе^м тощо. Тим більш, що це не важко зробити, оскільки зміна наголосу відбувається лише в усному мовленні і не відбивається у записі в документах.

8. Перенесення давнього наголосу у прізвищах значно рідше відбувається у мовленні рядових працівників промисловості, ще рідше — у мовленні селян. Спостереження засвідчують, що десемантизація пересуванням традиційного наголосу перважає саме під час офіційного спілкування державних і політичних діячів з населенням по радіо, у телепередачах; зміну наголосу у прізвищах ми чуємо у виступах депутатів на сесіях Верховної Ради, в інтерв'ю, які дають вчителі, актори, керівники фірм, установ тощо.

9. У сучасному українському мовленні десемантизація відбувається у тих прізвищах, які є омонімі до загальних іменників II відміни чоловічого роду з основою на приголосний: Індік - І^ндик, Горбань - Го^рбань, Співак - С^півак, Чужак - Чу^жак, Лобач - Ло^бач, Копач - Ко^пач, Чабан - Ча^бан. Проте серед прізвищ з переставленим наголосом інколи зустрічаємо й такі, які раніше збігалися у звучанні з іменниками II відміни чоловічого роду із закінченням *-о* (Дядько - Д^ядько - Д^ядько) та з іменниками I відміни жіночого роду чи спільного роду (Кучма - Ку^чма, Сирота - Си^рота, Смола - Смо^ла, Нога - Но^га, Сльота - С^льота).

10. Транспозиція наголосу у відапелятивних прізвищах відбувається в усіх його відмінкових формах (Борода^{нь} - Бо^родань: Бо^роданя, Бо^роданеві, Бо^родане^м; Жеребе^{ць} - Же^ребець: Же^ребця, Же^ребце^м і т.п.).

11. В десемантизованих прізвищах, утворених від апелятивів із суфіксами *-ень*, *-ень*, зникає при відмінюванні чергування *є/о*: Вел^етень - Ве^летеня, Гор^обець - Го^рбеця; Кра^вець - Кра^веця, Кра^вещо; Скре^отень - Скре^отеня, Скре^отенью. Десемантизація прізвищ в цьому випадку особливо очевидна.

12. В деяких прізвищах внаслідок зміни наголосу при відмінюванні зникає чергування *і/о*: Ба^тіг - Ба^тіг, Ба^тіга, Ба^тігови, Ба^тігу, Ба^тігом; Чор^новіл - Чор^новіл, Чор^новіла, Чор^новілом.

13. У художніх творах українських письменників прізвища, утворені від апелятивів, слід вимовляти, очевидно, так, як вони звучали, ще будучи прізвищами: Сто^доля, Галай^да (Т.Шевченко), Калі^тка, Пав^ук, Пузі^р

(І.Тобілевич), Бесараб, Синиця (І.Франко), Рилю, Підлизайко (Л.Мартович), Біда (С.Олійник), Горицвіт, Стадник (М.Стельмах), Карналь (П.Загребельний). Більше того, такі прізвища, ніби перегукуючися з відповідними апелятивами, сповнені ідейно-співістичного навантаження. Вони часто є засобом гумору, сатири (пор. поєднання античного імені та простонародного прізвища: Тиберій Горобець), є надійним провідником авторської ідеї.*

14. Як уже було сказано, зміна наголосу у прізвищах на письмі не передається. Через це можливі варіанти їх вимови: Вусань - В'усань, Довгань - Д'овгань, Кобзар - К'обзар, Чинбар - Ч'инбар, Кашовар - К'ашовар, Кулак - К'улак тощо. Проте варіантів у вимові не мають такі прізвища, як Козел, Коцюба, Когут. Паралельна вимова цих антропонімів з давнім наголосом (Козёл, Коцюба́, Когу́т) в усному мовленні відсутня, мабуть, через негативність семантики співвідносних апелятивів.

15. Хоча власна назва людини не відбиває її суті, є лише індивідуалізованим словом-знаком, усе-таки омонімічний з нею апелятив увесь час ніби супроводжує її та у відповідному вжитку нагадує про себе, а у певних ситуаціях різко виступає на перший план, наповнюючи антропонім своєю семантикою. На цій основі створюються назви для персонажів у художньому творі (невситимий Пузир, нездолений Андрій Волик, ненажерливий Калипка).

Зміна наголосу значно зменшує можливість за будь-яких умов зближення значення апелятива й характеру, вчинків носія прізвища, бо антропонім у таких випадках, набувши іншого звучання, деякою мірою втрачає й асоціації зі значенням апелятива, тобто десемантизується.

А.Л.Порожнюк

Словник прикметникових синонімів мови творів Олеся Гончара

Пропонований словник є спробою систематизувати синонімічну лексику мови творів Олеся Гончара. Матеріалом для словника є порівняно значний за обсягом і важливий за роллю у художньому тексті клас слів — якісні прикметники. Відступаючи від традиційного принципу розташування синонімічних рядів за алфавітом, я згрупувала ці ряди як складники

* Доречі, приклади такої поєднання трапляються і серед сучасних українських антропонімів. Так, відомого київського співака кличуть Теодор Кукуруза.